

Усі жести, використані в ілюстрації, мають бути у складі реєстру.

Довідкова частина зазначатиме особливості стилістичного вживання жесту, інформуватиме про його лексикографічні фіксації, етимологію, мотивацію або дериваційні можливості. Напр., жест зі значенням *лічити, лічба, рахунок* є інсценувальним, уживаним як глухими, так і чуючими: він виконується як *почергове загинання пальців*. Так само жест зі значенням *проци, будь ласка* – це *складені мовби під час молитви долоні обох рук*. Жест зі значенням *благати* теж інсценувальний, має прозору мотивацію, проте є одиницею винятково мови глухих: *вказівним і середнім пальцем правої руки імітують „надання на коліна” на розкрити долоню лівої*. Жест – еквівалент слова „епідемія” утворений складанням двох інших жестових одиниць: ЗАРАЗА+ПОШИРЮВАТИСЯ. Жест зі значенням *різний, багато* зазвичай використовують для утворення узагальненої назви класу однорідних предметів, явищ: жест СПІЛ, ЛІЖКО+РІЗНИЙ має значення *меблі*.

Цінною також є відомості про запозичені, інтернаціональні жести, жести, спільні для української та російської мов, а також їхній зв'язок з міжнародною мовою глухих та взвємовпливи.

Таким чином, запропоновані принципи добору, аналізу та інтерпретації жестового матеріалу найповніше на сьогодні репрезентуватимуть особливості мови глухих у Словнику. Звичайно, деякі з положень будуть уточнюватися, коригуватися відповідно до результатів аналізу дібраного відеоматеріалу, тим самим поглиблюватиметься лінгвістична теорія української жестової мови глухих.

Література

1. Жест. Відео. – ТОВ „Республіканський навчально-науковий центр ДІНІТ” – CD. – Ч.1, 2.
2. Зайцева Г.Л. Жестовая речь. Дактилологія. – М., 2000. – С. 37–38.
3. Український тематичний відеословник жестової мови: Навчально-методичний посібник. Продюсер випуску Н.Іванюшева – у 3 CD. – К.: Київська організація УТОГ, Культурний центр УТОГ, Українсько-Канадський Альянс для глухих і слабочуючих, 2003.
4. Іванюшева Н.В. Мимико-жестикуляционная речь. – К.: Реклама, 1968. – 290с.
5. Красвський Р.Г. Мова жестів глухих. – Київ: Радянська школа, 1964. – 219с.
6. Крейдлин Г. Е. Невербальная семиотика: Язык тела и естественный язык. – М.: Новое литературное обозрение, 2002. – 592 с.
7. Лексикон жестов. – Донецк, Центр для глухих „Видеть значит слышать», 2004.
8. Словник жестової мови: церковна лексика / К. Дятлова, Д. Заварицький. К.: «Видавництво «Глас», 2006. – CD, відеокасета.
9. Тараненко О. О. Новий словник української мови (концепція і принципи укладання словника). – Київ–Кам'янець–Подільський, 1996. – 171 с.
10. Тищенко О.М. Засади створення корпусу української жестової мови глухих. Лексикографічний бюлетень. – Київ, 2006. – Вип. 13. – С. 43–47.
11. Тищенко О. М., Кульбіда С. В. Українська жестова мова глухих як об'єкт лексикографічної параметризації / Лексикографічний бюлетень. – Київ, 2005. – Вип. 12. – С. 37–43.
12. Фрадкіна Р. Н. Говорящие руки. Тематический словарь жестового языка глухих России. – М., 2001. – 597с.
13. Svenskt teckenspråkslexikon. – Sveriges Dövas Riksförbund, 1997.

*І. Прядко**

Інститут української мови НАН України (Київ)
УДК 161.2.81'373.7

ФРАЗЕОЛОГІЧНІ СИНОНІМИ З НУМЕРАТИВНИМ КОМПОНЕНТОМ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті розглянуто найбільш загальні особливості синонімічних фразеологізмів з нумеративним компонентом у складі. Наголошено, що взаємозаміна у контекстах синонімічних ФО можлива лише у випадку їх тотожності. Залежно від позначуваного числа нумеративний компонент переважно впливає на відтінки фразеологічних значень.

Фразеологізми як мовні одиниці становлять певну систему в мові й перебувають у системних зв'язках між собою – синонімічних, антонімічних та полісемічних. Питанням системних відношень у фразеології української мови присвячені праці Л. Г. Скрипник, Л. С. Паламарчука, М. І. Сидоренка, В. Д. Ужченка, Л. Г. Авксентьєва, А. М. Матвієнка, Н. М. Неровні, Л. Г. Боярової та інших.

* © І. Прядко, 2006

Дослідження фразеологічних системних зв'язків ведуться у порівнянні з синонімією, антонімією та полісемією лексичною. Це поглиблює знання про особливості семантики фразеологізмів, дає можливість визначити їх своєрідність як мовних одиниць та закономірності семантичних зв'язків.

Явище синонімії дуже поширене у фразеологічній системі української мови. Це пояснюється багатством виражальних можливостей фразеологізмів у різнобічному відображенні явищ навколишньої дійсності. Серед розмаїття властивостей та рис фразеологічних одиниць їхня здатність вступати у синонімічні відношення є однією із визначальних [2: 6].

Проблема синонімії фразеологічних одиниць, на думку багатьох учених, є найбільш дискусійною в сучасній лінгвістиці. Дослідники зазначають, що фразеологічна синонімія – значно складніше явище, ніж лексична. Це виключає взаємозаміну синонімічних фразеологізмів у контекстах, що буде розглядатися нижче. Важливими проблемами є також розрізнення фразеологічної синонімії та варіантності, встановлення поняття фразеологічної синонімії, а отже, і визначення її критеріїв.

Серед низки диференційних ознак фразеологічних синонімів мовознавці виділяють тотожність або близькість значення, співвіднесеність з тією самою частиною мови, однакову синтаксичну сполучуваність, наявність відтінків у семантиці, різне стилістичне забарвлення. За визначенням Л. Г. Скрипник, "фразеологічними синонімами вважаються фразеологічні одиниці, які позначають той самий предмет дійсності, виражають те саме поняття, відтіняючи різні строки його, і при різній внутрішній формі і неоднаковому лексичному складі мають однотипне категоріальне значення, однакову семантичну сполучуваність із словами оточення" [4: 212].

Широко представлені фразеологічні синоніми і серед фразеологізмів з нумеративним компонентом, які є об'єктом нашого дослідження. Приєднуємося до думки тих фразеологів, які вважають синонімічними фразеологізми близькі за семантикою і здатні виконувати однакову синтаксичну роль, але відмінні лексичним складом та можливими відтінками значень [1: 72]. Розглянемо найбільш загальні особливості синонімічних фразеологізмів з нумеративним компонентом, зафіксованих у Фразеологічному словнику української мови (уклад.: В. Білоноженко, В. Винник та ін.) [9], Словнику фразеологізмів української мови (уклад.: В. Білоноженко, І. Гнатюк та ін.) [6], Фразеологічному словнику української мови Г. Удовиченка [8], а також у Словнику української мови в 11 томах [5].

Кожен синонімічний фразеологізм по-своєму розкриває певне поняття. Так, вирази *згинатись у три дуги (погибелі)* ("плазувати, запобігати перед кимсь, виявляючи покірність" [6: 151]) та *ставати на двох ланках* ("бути готовим виконати будь-які бажання, чий-небудь прохання; прислужувати, підкорятись чийсь волі, владі; служити комусь" [6: 687]) означають приниження, запопадливе схиляння перед ким-небудь, вияв покірності. Проте помітні відтінки у значеннях, що пов'язані із різними обставинами виникнення фразеологізмів. Перший виник у ситуації, коли людина схилялася вниз, кланялась, виявляючи покірність, другий – коли вона хоч, навпаки, буквально не піднімалась угору, але своєю поведінкою та рухами виявляла запопадливість у інший спосіб. Маємо образ неоднакового ступеня абстрактності – від меншого до більшого, що свідчать ілюстрації: "*Слуга .. вийшов до послів і, зігнувшись у три погибелі, мовчки показав обома руками на двері*" (Р. Іваничук); "*– Цуцик ти, цуцик, – думає. – На двох ланках стаєш. До чого це воно? Хоч і начальство ж отець Полієвкт, а він же чоловік, як і ти*" (А. Тесленко).

Людське мислення в різних ситуаціях виділяє різні сторони одного явища, дії тощо і по-різному виражає пов'язану з цим думку. Так з'являються різні вирази, що, об'єднуючись спільним значенням, різняться певними відтінками. Саме тому фразеологізми *в десятому коліні* та *десята (сьома) вода на киселі*, означаючи дуже далеку рідню, не є тотожними, бо перший іноді вживається і на позначення нащадків: "*Приходить у гості до Скоробагатьків якась далека їх родичка, того ступеня родичання, що називається десятою водою на киселі*" (О. Донченко); "*Я готовий познайомитись [познайомитись] з вашими родичами, хоч би й в десятому коліні*" (І. Нечуй-Левицький); "*– А як розколупають, що ми зовсім не з десятого коліна нащадки?*" (Григорій Тютюнник).

Значення виразу *тисяча і одна* "багато" є дуже загальним, що ілюструє, наприклад, такий контекст: "*Ми озброєні знаннями, досвідом, терплячістю, зрештою, своєю небайдужістю до його [вихованця] долі... В нас на нього інструкцій тисяча і*

одна... (О. Гончар). В той час як у виразі у *дві пригорці не захопиш* первісно йдеться про багато конкретних речей, і лише згодом він набуває узагальнення – “дуже багато” [5, т.ІІ: 391], “дуже багато чого-небудь” [6: 255; 9, т.І: 321]; “[Карто:] Цокотуха! Достометна [достеметна] сорока-білобока: наскрекотала, наскрекотала, що й в дві пригорці не захопиш (М. Кропивницький).

Як свідчать лексикографічні джерела, вибірково, поверхово – *п'яте через десяте* – можна читати, розповідати, знати, снідати, знайомитись з кимсь тощо [6: 589; 8, т. ІІ: 178; 9, т. ІІ: 724], натомість у *двох словах* (“дуже коротко, стисло” [5, т.ІХ: 370], “дуже стисло” [6: 665; 9, т. ІІ: 828], а отже, так само вибірково, поверхово) – лише розповідати про щось: “Поснідавши *п'яте через десяте*, Микола одягнувся, вхопив ранець з книжками і вибіг з хати” (В. Гжицький); “Так ото слухай, скінчу вже в *двох словах*” (М. Коцюбинський).

Багато справ починається з нуля, тобто “з нічого, без попередньої основи; від самого початку” [6: 442], а з *першого кілка*, або “з самого початку, з нічого” [6: 295] – переважно будівництво.

Наведені приклади свідчать також і про те, що з двох закладених у синонімічних (як однозначних, так і багатозначних) фразеологізмах понять більш загальне може вживатись щодо конкретного, а не навпаки.

Фразеологізм *в сто очей дивитися* має більшу експресивність і виражає більший ступінь вияву ознаки уважності та пильності порівняно з *дивитися обома*, що ілюструє вплив нумеративного компонента на значення фразеологічного виразу.

Семантична домінанта “швидко” об'єднує ФО *у двадцять чотири години; в три скоки; у три мига; алюр три хрести; одна нога тут, а друга там*, проте за “ступенем” швидкості та об'єктної спрямованості їх можна розмістити у такий ряд: *алюр три хрести* (“дуже швидко! нехайно!” [6: 20]); *в три скоки* (“дуже швидко, моментально, умить” [6: 658]); *у три мига* (“дуже швидко, миттю” [9, т. І: 485]) – “швидко, миттю”; *одна нога тут, а друга там* (“уживається для вираження наказу, прохання або обіцянки дуже швидко сходити, збігати і т. ін. куди-небудь [6: 438]”) – “швидко, не забарюючись”; *у двадцять чотири години* (“за короткий час, нехайно” [6: 153] – “швидко” (проте у порівнянні 24 години – досить тривалий час).

В обох синонімічних парах фразеологізмів *все одно; один чорт* (об'єднані спільним поняттям “однаково”) та *ні одна душа; ні один собака* (спільне поняття “ніхто”) другий зворот має відверто грубий, зневажливий відтінок, вирізняється емоційно-стильовою навантаженістю.

Нумеративний компонент у складі ФО надав можливість відтворення яскравіших, експресивніших образів, а отже, стали можливими і такі фразеологічні синоніми: із загальним значенням “жадібно, багато їсти” – *у три горла; за трьох; за трьох дурних*; із загальним значенням розумової обмеженості людини, її нетямущості, некмітливості – *голова – два вуха; у голові сім літ не метено; нема десятої (сьомої, дев'ятої та ін.) клітки в голові; абсолютний нуль; нуль без палички*; із загальним значенням “бути щасливим, у піднесеному настрої” – *на сьомому (п'ятому, десятому) небі; як на сто коней висадив* тощо.

Спільна ідея “бути немічним, хворим, в стані повного виснаження, на грані смерті” об'єднує звороти *стояти однією ногою в могилі; дуця на одній нитці держиться; тільки одна душа залишилася; одна тіль залишилася*. Їх синонімічність зрозуміла й поза контекстом.

Прозорими є ситуації виникнення синонімічних фразеологізмів *співати однієї й тієї* (“весь час повторювати те саме, ту саму думку” [9, т. ІІ: 849]) й *закручувати одну і ту ж пластинку* (“говорити весь час те саме” [9, т. І: 309]); *як п'яте колесо до воза, як собаці другий хвіст, як собаці п'ята нога* (“зовсім не потрібний” [6: 304, 674, 438]); *міряти однією міркою(на одну мірку, на один аршин)* (“оцінювати, характеризувати і т. ін. кого-, що-небудь однаково, без урахування індивідуальних особливостей; вважати однаковими” [6: 394]) і *стригти під одну гребінку* (“однаково оцінювати всіх” [6: 694]) та багатьох інших.

Різна образність синонімів викликає різні асоціації, по-своєму відображає те саме явище дійсності.

У визначенні синонімічних відносин між фразеологізмами мовознавці виділяють можливість їх взаємозаміни у контекстах [1: 73; 4: 226]. Це твердження, на нашу думку, вимагає деяких уточнень. Така взаємозаміна можлива лише у випадках тотожності

фразеологізмів. Найвні семантичні відтінки перешкоджатимуть взаємозаміні, тим більше у тому самому лексичному оточенні.

Так фразеологічні одиниці *нуль без палички* й *абсолютний нуль* не мають суттєвої відмінності у семантиці і позначають нікчемну, непотрібну людину, яка нічого не варта. У реченні *в – Я – ніщо. Розумієте, абсолютний нуль. Навіть не перекотилоле. Те, котяться по ріллі, бодай розсіває своє насіння і вірить, що проросте десятками нових пагінців. А я – вакуум, порожнеча*” (Л. Дмитерко) при спробі заміни фразеологічної одиниці на синонімічну *нуль без палички* виявляється ледь помітний відтінок у значенні – пом’якшується інтенсивність вияву ознаки вартості людини, додається незначний відтінок зневажливості у її визначенні.

Навіть і тотожні фразеологізми не завжди бездоганно ”ввійдуть” у речення, не порушивши стилістичного забарвлення (*один на один і на чотири ока* – семантична домінанта ”*удвох, без сторонніх*”), ритмомелодики (*ні в дві ні в три; ні в дві ні в п’ять; ні в п’ять ні в дев’ять; ні в п’ять ні в десять* – спільне поняття ”стати розгубившись, зняковівши”) чи інших нюансів: *до сьомих віників та до другого пришестья* (загальне значення ”довго, тривалий час пам’ятати покарання”); *не рік не два; не перший рік* (спільне значення ”протягом тривалого часу”); *першої марки; перший сорт* (спільний образ ”дуже добрий, найкращий”); *у першу чергу; першим ділом* (семантична домінанта ”насамперед, передусім, спочатку”); *вситати по перше (шосте) число; дати під сьоме ребро; здирати сім шкур* (найзагальніше значення ”суворо покарати кого-небудь, переважно б’ючи”).

Отже, можливість повноцінної взаємозаміни у контекстах не можна вважати одним із визначних показників синонімічності фразеологізмів. Існує багато обставин, які роблять цю взаємозаміну неможливою.

Як показують наведені приклади, синонімічні ряди фразеологізмів з нумеративним компонентом можна побудувати як зі структурно одномодельних, так і з різномодельних зворотів, хоча в такому разі вони іноді і не є найближчими синонімами. Специфіка досліджуваної групи фразеологізмів обмежує нас і в цьому плані. Серед фразеологізмів з компонентом *один* виявився синонімічний ряд зворотів з дуже близькими моделями (відмінкова та прийменниково-відмінкова форми іменника з числівником): *одним духом; одним подихом; одним махом; одним ударом; за одним махом; в один миг; в одну мить; за одним присідом; в один дух; за (в) один раз; за одним разом; з одного маху; в одну хвилину*, об’єднаних загальним значенням ”відразу, тут же, дуже швидко, миттю”: *”Гармаші, вправні, дебели хлопці, одним духом викинули німецьку зенітку з кругляка й поставили на її місце свою”* (О. Гончар); *”В один дух прибіг”* (Приказка); *”В одну хвилину скочила дитина в куток; закапали від болю й страху сльози”* (М. Коцюбинський); *”Хіба в земстві не ті люди, що й були? Хіба вони в один раз перемінилися?”* (П. Мирний); *”Коли б мені літ двадцять назад, то оцей стакан за одним разом до дна осушив”* (П. Мирний).

Із фразеологічною синонімією тісно пов’язане явище варіантності. Це суміжні явища фразеології. Вирішальна роль у їх розмежуванні належить внутрішній формі, або образній основі [2: 19], фразеологічної одиниці. Свійкість внутрішньої форми завжди виступає показником варіантності фразеологізмів, а її порушення, тобто утворення фразеологічної одиниці з іншою внутрішньою формою, є свідченням синонімічності. Цей факт є надійною її ознакою. Варіанти ж – ”форми вживання одного й того ж фразеологізму” [3: 1], ”фразеологічні одиниці з фонетичними, морфологічними або словотвірними змінами одного й того ж компонента” [2: 18].

Чотири фразеологічних одиниці з нумеративними компонентами *ні в дві ні в три; ні в дві ні в п’ять* (”перебувати в нерішучості, розгубитися, знітитися; зовсім несподівано” [6: 189]; *ні в п’ять ні в дев’ять; ні в п’ять ні в десять* (”знітившись, розгубитися” [6: 589]) об’єднані загальним значенням розгубленості і не зафіксовані в інших формах. Вони мають сталу будову, що зумовлена, крім інших чинників, ще й ритмомелодикою (нема фразеологізмів *ні в дві ні в сім чи ні в три ні в п’ять* тощо). Створене цими зворотами спільне поняття, яке не змінюється під впливом контексту і не набуває й найменшого відтінку у значенні, може дати підставу вважати їх лексичними варіантами у фразеологізмах: *”Чувивись вільним, лис за курку Та й махнув, куди видать, Чоловік став наче дурень, Жінка теж ні в дві ні в п’ять”* (І. Франко); *”А ти чого тут хочеш, заволоко? – Леон став ні в дві ні в три на таке привітання”* (І. Франко); *”Доктор стояв, як то кажуть, ні в п’ять і ні в дев’ять”* (І. Франко); *”Пани регочуть, мужики поставали, ні в п’ять, ні в десять. Вони постукали голови і не знають, що діяти”* (В. Стефаник). Але

спостереження за компонентним складом дозволяє нам виділити в цій групі два фразеологізми з варійованими компонентами: *ні в дві ні в три (ні в п'ять)* та *ні в п'ять ні в дев'ять (ні в десять)*, які, в свою чергу, перебувають між собою у синонімічних відношеннях.

Однаковий образ, а саме "дуже товста людина" створює ряд фразеологічних одиниць з компонентами-числівниками: *два на два; три на три; три на чотири; шість на шість; сім на вісім; вісім на сім; вісім на вісім; дев'ять на дванадцять*. Вони є абсолютними синонімами, оскільки відтворюють спільний образ, а також здатні до варіювання: *три на три (на чотири); вісім на сім (на вісім); сім (вісім) на вісім*.

Серед ФО з нумеративним компонентом синоніми представлені помірною кількістю. Синонімічні ряди нечисленні, переважно складаються з двох-трьох одиниць. Більшість синонімів за значенням є близькими, тотожних порівняно менше. Нумеративний компонент, безперечно, впливає на семантику фразеологізмів, а отже, і на утворення синонімічних одиниць. У деяких випадках він здебільшого виступає засобом емоційного забарвлення виразу, суттєво ж впливає на значення фразеологізмів числівник один і зумовлює велику кількість синонімічних рядів. Залежно від позначуваного числа, нумеративний компонент у більшості випадків має вплив на відтінки фразеологічних значень.

Література

1. Авксентьев Л. Г. Сучасна українська мова: Фразеологія. – Харків: Вища шк., 1988.
2. Боярова Л. Г. Синонімія дієслівних фразеологічних одиниць сучасної української літературної мови. – Автореферат дис. ... канд. філол. наук. – К., 1981.
3. Неровня Н. М. Варіантність і синонімія в українській фразеології. – Автореферат дис. ... канд. філол. наук. – К., 1990.
4. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови. – К.: Наук. думка, 1973.
5. Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970–1980.
6. Словник фразеологізмів української мови, – К.: Наук. думка, 2003.
7. Ужченко В. Д., Авксентьев Л. Г. Українська фразеологія, Харків, 1990.
8. Фразеологічний словник української мови: У 2 т. – К.: Вища школа, 1984.
9. Фразеологічний словник української мови: У 2 т. – К.: Наук. думка, 1993.